

A fogak elnevezésének alakulása a magyarban

1. A honfoglaló és az Árpád-kori magyarság egészségügyi helyzetéről igen keveset tudunk. A koponyaleletek vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a rossz, fájó fogaktól és gyökerektől őseink fogeltávolítás útján meg tudtak szabadulni. A kereszténység felvétele után a szerzetes orvosok foglalkoztak sebészettel is. Később az „ecclesia abhorret a sanguine” elv véget vetett a papság sebészkedésének. E műveleteket az úgynevezett sebészekre, valamint borbélyokra, fürdősökre bízta (Huszár 1965:13).

A középkorban Európa-szerte lassan megindult az orvostudomány haladása. A reneszánsz korában az anatómusok foglalkoztak már a szájüreg és a fogak bonctanával is, tanaikat azonban latinul írták. Az iskolázott magyar orvosok és sebészek is többnyire latinul írták munkáikat. A XVI. századtól kezdve azonban már magyar nyelvű orvosi könyvek és füveskönyvek is napvilágot láttak, melyekben sok fogászati jellegű megjegyzés volt. Ezek azonban elsősorban a fog és a száj betegségeit írták le, valamint ezek gyógyszereit sorolták fel. A fogak nevei nem szerepeltek bennük. Foghúzást ebben az időben csupán borbélyok és fürdősök végeztek. A borbélyok városonként céhekbe tömörültek. Nyelvészeti szempontból értékes emlékeink a magyar nyelven írt céhlevelek, melyek a fogak gyógykezelésére, foghúzásra vonatkozó kifejezéseket tartalmaznak. A fogak neveiről azonban ezek sem tesznek említést. A céhek felügyelete alatt képzett és működő letelepedett sebészekon kívül állandó alakja volt a középkornak a vándorsebész és fogász, aki egyik helyiségből a másikba utazva gyakran vásárokon űzte mesterségét. Ezekről származó nyelvi emlék természetesen nem maradhatott ránk.

2. Ha tudni kívánjuk, hogy **az 1500-as évektől a XVIII. század elejéig** (mely időszakot a fogászat középkorának szokták nevezni) **hogyan nevezték az egyes fogakat, fogtípusokat**, csak a szójegyzékek, szótárak, kódexek és egyéb nyelvemlékek adataira támaszkodhatunk.

A metszőfogakat ebben az időben általában *előfog*~*elsőfog* néven említik (vö. pl. SzikszF. 86: RMGL.; Com: Jan. 50: NySz.; Cseh: OrvK.: NySz.; PPI. 270), ritkábban azonban más elnevezések is előfordulnak, például Pápai Páriznál (PPI. 270, 181): *nevető fog*, *első metelő fog*.

Bár mindhárom elnevezésnek megvannak a latinban, illetőleg a németben a megfelelői (dentes primores, tomici; gelasini dentes, dentes incisivi, Schneidezahn), nem kell feltétlenül minden esetben tükörfordításra gondolnunk. Előfordulhat, hogy bizonyos esetekben csupán a szemlélet azonosságával van dolgunk.

A szemfogra e korból csak két adatunk van: *középfogak* (SzikszF. 86: RMGL.), *szemfogak* (PPI. 181). A *szemfog* elnevezés is lehet tükörfordítás a németből (Augenzahn), de keletkezhetett azonos szemlélet alapján is.

A molárisok megnevezésére igen gyakori volt a *zápfog* (vö. pl. SchISzj. 348, Zsélyi Szj.: RMGL., SzikszF. 86: RMGL. stb.), váltakozva használták azonban az *örlőfog* kifejezéssel (vö. pl. Com:Jan. 51: NySz). Egyedülálló és csupán Szikszai Fabriciusnál (86: RMGL.) fordul elő a *végső fog* elnevezés.

3. Az orvostörténelem szerint a fogászat újkora a XVIII. században kezdődik. Ekkor már feltűnnek Európa legnagyobb városai-ban a fogorvos-specialisták, és számos fogászati tárgyú könyv jelenik meg. Magyarország kulturális és szociális színvonala azonban jóval a nyugati alatt volt. Egyetem hiányában a sebészek túlnyomó részét a céhek keretében képezték, és csak kevesen nyertek külföldi egyetemen oklevelet. A céhek keretében képzett sebészek száma is a szükséglet alatt maradt. Kiténik ez például Mária Teréziának a közegészségügy szabályozására vonatkozó tevézetéből is, amely szerint a császárnő eltűri a vásáros, vándor sebészek és gyógyítók, köztük a foghúzó tevékenységét is (Huszár i. m. 43). A vándor és vásári gyógyítókon kívül az orvos- és sebészhiány következménye volt a házi orvoslás, a népi gyógy módok és a kuruzslás elterjedése. A népi gyógy módokat alkalmazó egyszerű emberek mellett a papok (akik gyakran kényszerből házi gyógyszereket és növényeket gyűjtöttek) és főnemesi származású amatőr orvosok is ismert figurái a kornak. A közközen forgó házi orvosságos könyvek foglalkoznak a száj és a fogak betegségeivel és gyógyításával, a fogak elnevezéseiről azonban nem szólnak. Az egykorú sebészeti művekben gyakran található fogászati fejezet, adalék vagy vonatkozás. A magyar nyelvű sebészeti irodalom első jelentős terméke Miskolczy Ferenc 1742-ben kiadott „Manuale chirurgikum avagy chirurgiai utitárs” című műve, mely Norr Erhard Chirurgicaler Wegweiser (1708) című könyvének szabad fordítása. Miskolczy tárgyalja a fogak és az állcsontok anatómiáját is. Megkülönböztet *első fogokat*, *szem* avagy *kölök fogokat* és *záp fogokat* (i. m.15). A *kölökfog* elnevezés egyedülálló a magyar nyelvtörténetben. Az elnevezés talán onnan származik, hogy a maradandó szemfogak a második áttérési periódusban, 9–10 éves korban, azaz kölyökkorban bújnak ki.

Miskolczy sebészettét csak fél évszázad múlva követte hasonló tárgyú magyar nyelvű könyv, Rác Sámuel Borbélyi tanítások

(1793) című terjedelmes munkája. Rác Sámuel megkülönböztet *tej-fogokat* (I, 25), és *állandó* vagy *második fogokat* (uo.). Az utóbbi kifejezés csak nála fordul elő. Az egyes fogtípusok elnevezései nála: *metsző fogok* (i. m. 41), *metsző első fogok* (I, 118), *szem fogok* (1, 24, 48), *záp-fogok* (I, 24, 25, 118). Érdekes, amit a bölcsességfogakról ír: „a legutolsó zápfogak a megállapodott időben ütnek ki, és ezért *okosság fogainak* is neveztetnek” (i. m. 25). – Az *okosság fogai* a latin *dentis sapientiae* másfajta fordításának látszik, de azonos szemlélet alapján is születhetett.

A fogászatot mint tudományt az újkorban visszafogadta a medicina. Ennek a jele és bizonyítéka, hogy mint rendkívüli, nem kötelező tárgyat lassanként bevezették és előadták az egyetemek orvosi karain. A pesti egyetem orvosi karán a fogászati rendkívüli tanszéket, nagy nyugati egyetemek hosszú sorát megelőzve, 1844-ben állították fel, s Nedelkó Dömét nevezték ki a fogászat rendkívüli tanárává (Huszár i. m. 91). 1856-ban jelent meg az első magyar szerző által (ha nem is magyar nyelven írt) önálló tudományos munka, amely az akkori fogászat minden ágát fellelő (i. m. 105). – A szaktudományok és a fogorvostudomány fellendülése találkozott a nyelvújítási törekvésekkel. Megalakult a Magyar Tudós Társaság, és megalakításától kezdve magára vállalta a szaknyelvek magyarosításának feladatát.

A Magyar Tudós Társaság eredeti és fő céljának ugyanis a tudományok magyar nyelven való megszólaltatását tekintette, s tüzetes programot dolgozott ki a szakszótárak szerkesztésére.

Bugát Pál Toldy Ferencsel együtt megindította az első magyar nyelvű orvosi folyóiratot, az Orvosi Tárt, s 1841-ben megalapította a Természettudományi Társulatot, melynek elnökeként landkadatlanul szorgalmazta a természettudományok magyarítását (Fábián: 1993: 41).

A nyelvújítás korától kezdve számtalan új kifejezés született a fogak elnevezésére (legtöbbször latin és német megfelelők fordítása által).

Ezeket a kifejezéseket hosszabb-rövidebb ideig általánosan vagy kevésbé általánosan használták is.

A XIX. század második felének (az induló fogászati műnyelvnek) elnevezései:

(A magyar alakok mellett mindenütt közöljük a korabeli latin és német formákat is, mivel ezek a magyar szó keletkezésére nézve gyakran felvilágosítást adhatnak. Minden fogtípus nevénél megjegyezzük, hogy melyik név volt általánosan elterjedt a szakirodalomban.)

Milchzahn, dentes lactei, infantiles, temporarii, saduci, decidui

Gyakran előforduló nevek: *tejfog*, *váltandó fog*, *váltódó fogazat*. Előfordul még: *hulló fog*, *ideiglenes fogak* és csupán Bugát-nál (1843: 56, 171) *csecsemő fogak*.

Wechselzähne, dentes permanentes

Általánosan elterjedt kifejezés az *állandó fogak*. Előfordul még: *maradandó fogak*, *maradó fog*, *váltott fogak* és csupán Balogh-nál (1843: 56, 171) *érettségi fogazat*.

Schneidezähne, Beißzähne, dentes incisivi, dentes anteriores
Általános használatú a *metszőfog*. Előfordul még: *eliülő fog*,

metszfog, *melső fog*, *előfogak*, *frontfogak*, *harapfog*, *vágfogak*, *vágó fogak*, *kapafog*. A *metszfog*, *harapfog*, *vágfog*, *kapafog* Bugát egyéni, de (a *kapafog* kivételével) nem túl szerencsés leleményei (Bugát 1843: 134, 459-60, 226). A *kapafog* nyilván a középmetasztók kapához hasonló alakjával függhet össze.

Augenzahn, Eckzahn, dentes canini, angulares

A leggyakrabban használatos a *szemfog*, *ebfog*, *szegletfog*. Egyedi nevek: *ebifog* (Barna 1871: 67), *szégfog* (Od. II/4.: 172), később *sarokfog* (FMSz. 48, 227).

Stockzahn, Mahlzahn, molares

1. *kleine Mahlzähne, buccales minores, dentes buccales, dentes minores, dentes biscupidati, praemolaris*

A leggyakoribb a *kis zápfog*, a *kisórló* és a *kéthegegyű zápfog*. Egyedi alkotások: *kétsúcsú fog* (Salamon: Od. II/4.: 172), *pótzápfog* (i. h. 173), *cserefog* (i. h.), *pofafog* (Vajna: OH. XXXVII, 148).

2. *große Mahlzähne, buccales maiores, molares maiores, dentes molares, dentes cardinales*

A leggyakoribb a *zápfog* és az *órlófog*, Előfordul még: *nagy zápfog*, *nagy órlófog*, *nagy pofafog*. Egyéni alkotások: *állandó zápfog* (Abonyi: Od. II/4.: 173), *végzápfog* (i. h.), *sark* vagy *sarkalatos fogak* (Barna 1871: 181), *rágfog* (Bugát 1843: 480), *órfog* (i. h.).

Weisheitszähne, dentes sapientiae, dentes maturitatis, genuini Cicerones

Általában *bölcsességfog* vagy *bölcsességi fog* vagy *harmadik nagyórló*. Egyedi elnevezések: *végfog* (Bugát i. m. 465), *érettségi fog*. (Barna i. m. 66).

A köznyelvben ebben az időben leginkább a *metsző* vagy *harapófog*, a *szemfog* vagy *kutyafog* és *zápfog*, valamint az *egérfog* és *tejfog* szavakat használták (Márton 1823; Ballagi 1868–73 CzF. 19.). Érdekes, hogy az orvosi szakszókincsben a különféle elnevezések harcából a XIX. századra legtöbbször a régi, és a köznyelvben is használatos nevek kerültek ki győztesen.

4. A mai orvosi szakirodalomban a következő kifejezések találhatók: *tejfog* (AnatÉrtSz. 250), *maradó fog* (Ádler-Záray: 1961: 27) illetve *maradandó fog* (AnatÉrtSz. 250), *metszőfog*, *szemfog*, *kisórló*, *nagyórló* (i. h.) vagy *zápfog* (Ádler-Záray: i. m. 22) és *bölcsességfog* (AnatÉrtSz. 250). A metsző- és szemfogak közös neve a számban elfoglalt helyük szerint *frontfogak* (Ádler-Záray i. m. 27). A rágófelszínnel rendelkező kis- és nagyórlókat közösen *rágófogak* névvel jelölik (i. h.).

A mai fogorvosi szakirodalomban azonban az egyszerűség kedvéért az egyes fogak megnevezése helyett a vegytanban használatos elemjelekhez hasonlóan a fogak jelölésére is rövidítéseket, szimbólumokat, számokat alkalmaznak. Általában a fogsorban elfoglalt helyük szerint quadránsoként szokás számozni a fogakat. A számozás a középvonalban kezdődik és onnan dentalis irányba halad. Minthogy a maradó fogazat 32 fogból áll, egy-egy szájqadránsra 8–8 fog jut: ezek számai tehát 1, 2, 3, ... 8. A két metszőfog az egyes és a kettes, a szemfog a hármas, a kisórlók a négyes és az ötös számot viselik, míg a hatos, hetes, nyolcas a három órlófog (Ádler-Záray: i. m. 24–5).

A köznyelvben (elsősorban a műveltebb rétegek nyelvhasználatában) a *metszőfog*, *szemfog*, *zápfog*, *bölcsességfog* nevek használatosak. A kevésbé iskolázott réteg azonban még ma is inkább *első- oldalsó- és hátsó* fogakról beszél.

A köznyelvben és a nyelvjáráásokban használatosak még a következő kifejezések is: *vasfog* 'maradandó fog', *egérfog* (ÉrtSz., SzegSz., SzlavSz.), ritkábban: *csontfog* 'maradandó fog' (pl. SzegSz.), *csecsfog* 'tejfog' (ÉrtSz.) és (inkább tréfásan): *csikófog* 'tejfog' (ÉrtSz.).

Szakirodalom és rövidítésjegyzék

- Adler-Záray, 1961. Adler Péter – Záray Ervin, Konzerváló fogászat, Budapest. AnatÉrtSz. Donáth Tibor, Anatómiai értelmező szótár, Budapest, 1959.
Ballagi Ballagi Mór, A magyar nyelv teljes szótára I – II. Pest, 1868–1873.
Balogh 1883. Balogh Kálmán, Orvosi Műszótár, Budapest.
Barna, 1871. Dr. Barna Ignác, Fogászat (Stomatologie). Pest, 1871.
Bugát, 1843. Bugát Pál, Természettudományi szóhalmoz. Budán.
Com, Jan. Joh. Amos Comenii, Janua linguae latinae referata aurae... Varadini 1643. In: NySz.
CzF Czuczor Gergely – Fogarasi János, A magyar nyelv szótára I – VI. Pest, 1862–1874.
Cseh, OrvK. Lovak orvosságos Magprobált új könyvecskéje... Tseh Márton által. Melly Németből Magyarra fordítottatott Lötzen, 1656.
ÉrtSz. A magyar nyelv értelmező szótára I – VII. Budapest 1959–1962.
Fábián 1993. Nyelvfeljődés és nyelvfejllesztés. In uő. (szerk.): Nyelvművelés.

Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

FMSz. Weisz Zsigmond és Czeiczler Sándor, Fogászati magyarázó szakszótár Budapest 1923.

Huszár, 1965. Huszár György, A magyar fogászat története. Budapest, a Magyar Orvostörténeti Könyvtár kiadványa.

Márton, 1823. Márton József, Deutsch – ungarisch – lateinisches Lexicon. Bécs,

Miskoltzy 1742 Miskoltzy Ferenc, Manuale chirurgicum avagy chirurgiai utitárs. Győr.

NySz. Nyelvtörténeti szótár I., II., III. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1890, 1891, 1893.

Od. Odontoskop. Magyar fogorvosi folyóirat 1892–1897.

OH. Orvosi Hetilap 1857–.

PP. Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium manuale Latino – Ungaricum et Ungarico – Latinum (I. = Dictionarium Latino – Untaricum). Lőcse

Rácz Sámuel 1793 Rácz Sámuel, Borbélyi tanítások első darabja. Pest.

RMGL. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk.: Berrár Jolán, Károly Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest,

SchlSjz. Schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. Kiadta: Szamota István. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1894.

SzegSz. Bálint Sándor, Szegedi Szótár I – II. Budapest, 1957.

SzikszF. Szikszai Fabricius Balázs, Nomenclatura Dictionarium Latino–ungaricum 1590. In: RMGL.

SzlavSz. Penavin Olga, Szlavóniai (kórógyi) szótár. Fórum Könyvkiadó 1968.

ZsélyiSjz. Zsélyi szójegyzék. 1572. In: RMGL.